

ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ: ОПТИМІЗМ НА ТЛІ ТРАГІЧНИХ ПОДІЙ

Елла Лібанова
докторка екон. наук,
професорка,
академік НАН України,
академік-секретар
Відділення економіки
НАН України,
м. Київ

Світовий досвід переконливо доводить, що успішними стають тільки ті суспільства, які об'єднані навколо спільної ідеї щодо свого майбутнього. Безумовно, самого єднання недостатньо для успіху, крах ідеї може спричинити руйнування раніше згуртованого суспільства (як це сталося, наприклад, із нацистською Німеччиною), але ніколи успіху не досягали країни з роз'єднаним населенням.

Упродовж багатьох років поширеним нарративом щодо населення України був його поділ на російськоорієнтований схід і проукраїнський захід, налаштований на інтеграцію з Європою. Суто формально це підкріплювалось відмінностями поширення української мови: дійсно, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року рідною її визнали менше третини мешканців Криму і Донбасу, тоді як у решті областей цей показник варіював від 50,2 % на Запоріжжі до 98,3 % на Тернопільщині. Проте і на південному сході країни українську мову вважали рідною – наприклад, 73,2 % мешканців Херсонщини, 69,2 % – Миколаївщини, 67,0 % – Дніпропетровщини¹. Тобто попри те, що помітно відрізнялися лише 3 регіони з 26-и (Севастополь враховано у складі Криму), саме диференціація території України за мовним та етнічним складом населення стала базою пояснення розбіжностей у результатах низки політично важливих голосувань, зокрема і за доленосним референдумом щодо незалежності України 1 грудня 1991 року². Насправді, зв'язок, наприклад, між частками тих, хто підтримали акт про незалежність України, і тих, хто вважали українську мову своєю рідною, є хоча і великим (коефіцієнт детермінації становить 78,6%), але передбачуваним – найбільшою мірою на результати розрахунків вплинули особливості Криму і Севастополя³.

Намагання ж пояснювати складності соціально-економічної й політичної ситуації в Україні передусім територіальними відмінностями так або інакше знаходили відлуння у регіональній політиці, що, своєю чергою, впливало і на суспільні настрої. Не варто ігнорувати і прагнення певних політичних сил сіяти розбрат, зокрема педалюючи питання державної мови і постійно підкреслюючи наявність не просто територіальних розбіжностей, а докорінних суперечностей.

У результаті, напередодні російської агресії в лютому 2014 року, 41,0 % жителів Криму, 33,2 % – Донеччини, 24,1 % – Луганщини і 24,0 % – Одещини бажали приєднання України до Росії. Це, безперечно, далеко від тотального панування ідеї нового воз'єднання, але свідчить про поширення її підтримки. Для порівняння: на Харківщині цей показник становив 15,1 %, в Києві – 5,3 %, на Вінничині – 2,7 %. Слід зазначити зростання цього показника порівняно із попереднім роком практично в усіх місцевостях – далися ознаки відмінності оцінки Майдану, які часто свідомо формувалися місцевою владою і бізнесом (якщо об'єднання в одну державу прагнули 21,4 % тих, хто Майдан не підтримували, то серед їхніх опонентів таких було лише 2,3 %) ⁴. Власне, це й стало обґрунтуванням дій нашого сусіда, яке ним же і було виплекано.

¹http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/

²[https://uk.wikipedia.org/wiki/Перепис_населення_України_\(2001\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Перепис_населення_України_(2001))

³https://uk.wikipedia.org/wiki/Всеукраїнський_референдум_1991

⁴<https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=236&page=10&y=2014> (Загальнонаціональне опитування населення України було проведене Київським міжнародним інститутом соціології та Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва з 8 по 18 лютого 2014 року)

Неспровокована агресія РФ проти України розпочалася 27 лютого 2014 року захопленням російськими військами без розпізнавальних знаків, зокрема розташованими на кримських базах РФ, урядових будівель АР Крим. Рада Федерації Росії дала дозвіл на застосування збройних сил на території України тільки 1 березня. 16 березня кримськими колаборантами проведено невизнаний світовою спільнотою псевдореферендум «на штиках», результати якого стали формальною підставою включення Криму до складу РФ.

Бойові дії війни на Донбасі почалися із захоплення 12 квітня 2014 року російськими загонами, керованими офіцерами спецслужб РФ, Слов'янська, Краматорська, Дружківки, Горлівки та кількох інших міст Донецчини та Луганщини.

Однак всупереч поширеним у ЗМІ та соціальних мережах хибним тезам про те, що мешканці Криму і Донбасу начебто тотально прагнули єднання із Росією, вже у квітні 36,8% населення Південно-східних областей (в т.ч. 60,0% жителів Миколаївщини, 50,2% – Херсонщини, 44,6% – Дніпропетровщини) прямо називали ці події війною між Україною і РФ, а 38,3% (60,4% мешканців Херсонщини, 60,3% – Миколаївщини, 55,7% – Дніпропетровщини) вважали саме РФ організатором сепаратистських захоплень адміністративних будівель⁵. Отже, настрої населення південно-східних областей, принаймні тих територій, які залишилися під контролем української влади, у квітні 2014 року були цілком проукраїнськими. Завинили не прості люди, а місцеві «силовики» та олігархи, які не тільки не чинили спротив, а в багатьох випадках прямо співпрацювали із окупантами.

Поширення, у більшості випадків цілком свідоме, впевненості у підтримці агресії більшістю населення окупованих територій стало фундаментом роз'єднаності українського суспільства щодо цієї події. Інструменти були задіяні доволі прості, які, однак, виявилися дуже ефективними: нехтування протидією російській пропаганді (відео з демонстрацією проявів підтримки окупації, поширювалися українськими ЗМІ, окремі випадки неадекватної поведінки вимушених переселенців і такі ж поодинокі випадки відмови їм у роботі чи оренді житла подавалися як масові, в соцмережах активно працювали ті, чиїм завданням було саме сіяння розбрату).

Водночас далися взнаки серйозні помилки у політиці щодо внутрішньо переміщених осіб – наприклад, їхнє компактне розміщення, що неминуче провокувало занурення у проблеми як реальні, так і фантомні, орієнтування на швидке повернення, а отже, на отримання соціальної допомоги, а не на роботу. Безперечно, не сприяла тоді єднанню неможливість перемоги у збройному протистоянні агресору внаслідок слабкості Збройних Сил України, що не давало шансів на повернення окупованих територій, а натомість постійно вимагало нових і нових жертв. Ті ж ідеологи розбрату і територіального розколу постійно вкидали в суспільство тези про те, що начебто у той час, як вояки із центральних та західних територій боронять Україну на Донеччині та Луганщині, переселенці зі сходу спокійно насолоджуються життям у Києві та Харкові.

Загальне незадоволення якістю життя закономірно сприяло сприйняттю цих тез – люди завжди у своїх негараздах частіше схильні звинувачувати когось іншого, а не себе. І все ж таки поділ пройшов не за територіальною ознакою: за влучним висловом Блаженнішого кардинала *Любомира Гузара*, «*населення України поділяється не на тих, хто живе на сході або на заході, а на тих, хто любить або не любить Україну*».

Результати роз'єднання багаторазово посилювалися незадоволенням діями влади, відсутністю яскравих соціально-економічних успіхів, а відтак – впевненістю у хибності обраного Україною шляху розвитку. Своєю чергою, це формувало потужний еміграційний потенціал і перетворення України на головного донора робочої сили в Європі.

За найскромнішими оцінками, перед початком кризи, спровокованої пандемією COVID-19, за кордоном працювали 3,0–3,5 млн українців, переважно в Польщі, Чехії, Італії, Іспанії, Португалії. Втікаючи від безробіття й злиднів, українські трудові мігранти погоджувалися на роботи, які потребували нижчої кваліфікації, ніж вони мали (вчительки працювали доглядальницями, лікарки – медсестрами, інженери-будівельники – робочими на будівництві), що переконувало жителів країн-реципієнтів у їхній низькій кваліфікації й нездатності опановувати нові знання та навички.

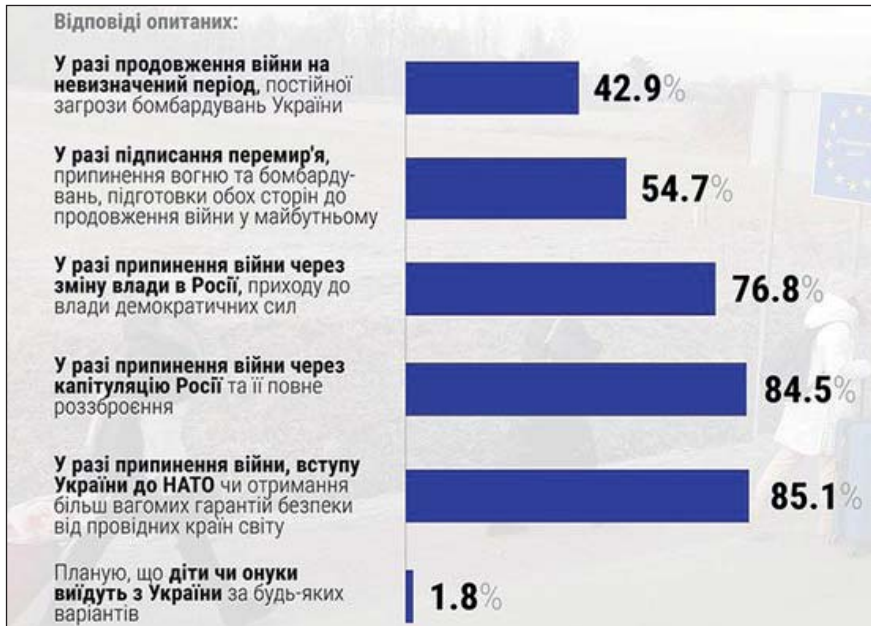
Непривабливий світовий імідж України й українців цілком відповідав об'єктивності нашої батьківщини у міжнародній політиці. У поєднанні із цілеспрямованою і дуже впливовою (з різних причин) політикою РФ, що підкріплювалось її ядерним статусом, це вочевидь протидіяло будь-яким спробам української влади домогтися зовнішньої підтримки у боротьбі з агресором. Переконаними в швидкій поразці України виявилися і західні, і російські фахівці. Значною мірою ця переконаність спиралась на роз'єднаність нації, на тотальну недовіру до влади і, дещо меншу, до силових структур, а відтак і на неготовність – не тільки збройну, а й психологічну – до опору.

У поєднанні з майбутнім ювілеєм утворення СРСР (30 грудня 2022 року), розпад якого *В. Путін* вважає головною геополітичною катастрофою минулого сторіччя, це не залишало сумнівів у неминучості широкомасштабної агресії з метою захоплення всієї території України і знищення її державності. Саме зовнішню воєнну агресію Росії назвали одним із 3-х своїх головних страхів 48,2% українців у 2021 році⁶.

Безперечно, ефективність опору ЗСУ, насамперед у перші тижні після 24 лютого 2022 р., буде ще неодноразово аналізуватися воєнними фахівцями. Віддадуть належне і якості підготовки та вмотивованості українських вояків – від солдат до генералів, – і наданню демократичними країнами сучасної зброї, і світовому тиску на агресора. Все це, безперечно, дуже важливе. Але сутність і роль будь-якого суспільства визначається не так наявністю виробництва, навіть найбільш ефективних і конкурентних, чи якістю природних ресурсів, а передусім людьми, їхньою освітою, кваліфікацією, продуктивністю праці, їхньої здатністю єднатися задля досягнення спільної мети.

⁵ <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&tid=302&page=9&y=2014>

⁶ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Інститут соціології НАН України.

Результати опитування Київського міжнародного інституту соціології, яке з 3 по 18 травня 2022 р. проводили на замовлення CASE Україн

І от саме ці перші, найбільш гострі і небезпечні тижні, сформували нову українську націю. Чи не вперше за всю історію українці стрімко почали позбавлятися такого звичного відчуття своєї меншовартості, і не тільки на полях боїв, а й у дипломатичних перегонах, у формуванні під час війни резиліентності економіки, здатної відновлюватись за найменшої можливості, у посиленні співпраці між владою та громадянським суспільством з одного боку, і між окремими групами та організаціями населення – з іншого, у зростанні особистої відповідальності за все, що відбувається, у поширенні цінностей свободи і демократії. Зокрема, цьому сприяє і спричинений війною безпрецедентний міграційний сплеск – як у межах країни, так і назовні.

На фоні безсумнівних економічних проблем вимушена внутрішня територіальна мобільність створила унікальні можливості культурної, мовної, поведінкової, ціннісної інтеграції, остаточного руйнування міфу про територіальний розкол української нації. І в цьому контексті не може не радувати майже повна відсутність спекуляцій на цю тему в соцмережах. Так, час від часу надходить інформація про фрустрацію окремих осіб, але практично нема спроб пов'язувати таке ставлення із приналежністю до будь-якої групи. Відомості, наприклад, про спроби правити штучно завищені ціни за оренду житла пов'язують їх не із місцем проживання, етнічним походженням чи володінням українською мовою, а із звичайним здирництвом, прояви якого зустрічаються чи не в усіх колах. Ймовірно, дається взнаки те, що переселяються жителі не якогось обмеженого регіону, а більшої частини України – і з півночі, і з півдня, і зі сходу, і з центру.

Загалом можна говорити про демонстративне зростання української ідентичності й масове усвідомлення унікальності української політичної нації.

Значним є внесок у ці процеси й зовнішньої міграції. Від 24 лютого 2022 року територію України залишили, за різними оцінками, 3,5–4,5 млн осіб⁷, переважно мірою жінки та діти. У перші, найбільш гострі тижні щоденно Україну покидали 100–120 тис. осіб, станом на середину липня з урахуванням трудових мігрантів новітня діаспора⁸ становить 4–5 млн осіб. Їхній освітній рівень, володіння професіями, конкурентними на місцевих ринках праці, участь у волонтерському русі різного ґатунку з метою допомоги не тільки Україні, а й громадам їхнього тимчасового проживання, високий рівень підготовки українських

школярів та студентів, поширеність інформації щодо швидкості опанування українськими військовими зброї країн НАТО тощо спричинили докорінний злам стереотипів щодо меншовартості українців.

Еміграційна хвиля на тлі російської агресії посилює інтерес європейців до подій в Україні (як до нинішнього протистояння із значно чисельнішим ворогом, так і до минулих протестів проти свавілля влади: Революції на граніті, Помаранчевої революції, Революції гідності) і закріплює імідж українців як волелюбної демократичної високоосвіченої нації, здатної до засвоєння нових знань та навичок. Наразі є всі підстави говорити про появу «світового українства», причому цей феномен пов'язаний не тільки зі змінами ставлення до українців в усьому світі, а й зі змінами ставлення в Україні до тих, хто, перебуваючи за кордоном, ідентифікують себе як українці, навіть незалежно до їхнього громадянства.

Водночас змінюються оцінки українцями самих себе, свого довоєнного життя і України загалом. Достатньо тривале перебування в інших країнах не в якості туристів, постійне і багатозарове спілкування з місцевим населенням та бюрократією формує усвідомлення того, що вони практично нічим не поступають, а де в чому навіть переважають європейців. Наші співвітчизники, перебуваючи в країнах ЄС, починають вище оцінювати доступність і якість публічних послуг в Україні, включно з медичними та освітніми, високий рівень діджиталізації та простоту і швидкість контактів із владою та банками, переконуються у помилковості стереотипу про надзвичайно високий рівень забруднення України.⁹ І якщо воєнне протистояння і поведінка російських вояків на окупованих територіях позбавили українців відчуття меншовартості щодо

⁷Лібанова Е.М., Позняк О.В., Цимбал О.І. Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України. Демографія та соціальна економіка, 2022, №2 (48).

⁸Офіційного визначення терміну «діаспора» в Законодавстві України немає, хоча у низці нормативних актів відповідне слово вживається. На часі надання можливостей українцям збереження/відновлення/набуття українського громадянства без відмови від наявного громадянства іншої країни

⁹Попри забруднення повітря багатьох міст в Україні концентрація джерел забруднення набагато менша, ніж в ЄС завдяки тому, що відстань від центрів хімічної промисловості західних регіонів України до центрів металургії на сході перевищує відстань між крайніми західною та східною точками будь-якої країни ЄС.

¹⁰http://dpsu.gov.ua/ua/about/structure/structure_4.htm

росіян, то перебування за кордоном в якості «втікачів від війни» – щодо європейців.

Лева частка (до 90 %) втікачів від війни налаштовані на повернення, принаймні після завершення активних бойових дій, і у випадку відносно швидкого завершення гарячої фази Україна втратить максимум 500–600 тис. осіб. Але з імовірним переходом воєнних дій у затяжну фазу, що триватиме кілька років, багато з емігрантів адаптуються до життя в новій країні – знайдуть гідну роботу, що дасть змогу винаймати прийнятне житло, оволодіють мовою, діти відвідуватимуть дошкільні, шкільні, позашкільні заклади, коледжі та університети – і поступово втрачатимуть зв'язки із Батьківщиною. Є ризик того, що після Перемоги возз'єднання родин відбуватимуться не в Україні, а за кордоном, і не жінки з дітьми повертатимуться додому (особливо, якщо їхнє житло зруйноване), а їхні батьки й чоловіки виїжджатимуть до них. За такого сценарію Україна втратить до 5 млн. молодих, освічених, дієвих громадян, що нанесе непоправної шкоди демографічному й трудовому потенціалу.

Зменшити зовнішньоміграційні втрати можна тільки всіляко підтримуючи – і державою, і суспільством – зв'язки із нашими співвітчизниками за кордоном (трудові, освітні, культурні, фінансові, юридичні), зберігаючи і розвиваючи їхнє відчуття українськості. Повернення у перші два тижні війни з-за кордону понад 150 тис. чоловіків¹⁰ задля оборони Батьківщини і допомоги родині, масштабний волонтерський рух щодо придбання зброї для ЗСУ й допомоги в адаптації за кордоном нашим «втікачам від війни» є наочним свідченням патріотизму українських емігрантів. Вкрай важливим є його ефективне задіяння.

Наразі українська діаспора, що складається з тих, хто перебуває за кордоном і кілька місяців, і десятки років, з громадян України і з тих, хто вже має громадянство інших країн, сягає десятка млн. осіб. Переважною мірою це доволі успішні й заможні люди. Наприклад, етнічні українці в США порівняно з усім населенням є більш освіченими (вищу освіту мають 21 та 10 % відповідно), частіше мають високі доходи (59 vs 51 %), вартість нерухомості, якою вони володіють, більше, ніж на третину перевищує середній рівень (242 vs 180 тис. дол.)¹¹. Високий статус віддзеркалює здатність української діаспори не тільки сприяти формуванню позитивного іміджу України як відкритої, демократичної, вільної країни з великим потенціалом, а й лобювати наші інтереси у владних та бізнесових структурах.

Ще однією ознакою єднання стала легітимація колективної відповідальності. Українці, які традиційно відзначалися своїм індивідуалізмом, що проявлялося, зокрема, у небажання працювати в колгоспах та радгоспах, неочікувано швидко збагнули, що тільки гуртом можна протидіяти ворогу, тільки гуртом можна спастися у завалах, тільки гуртом можна швидко відбудувати зруйноване. Чи не вперше за всю історію «ми» за своїм значенням перевершили «я». Це миттєво віддзеркалилось у структурі громадянського суспільства, у нових формах його організації, у ступені залучення населення.

Кардинально змінилося й ставлення до влади та оцінки її діяльності. Від початку війни понад три чверті українців вважають, що справи в країні загалом йдуть у правильному напрямку (альтернативної думки дотримуються 10–15 %), тоді як ще в лютому 2022 року і раніше ситуація була абсолютно протилежною¹². Повною мірою це стосується й оцінок ефективності влади: в травні 2022 року 93 % вважали, що держава справляється зі своїми обов'язками (54 % – що майже з усіма), а, наприклад, у листопаді 2021 року такої думки дотримувались лише 45 % і 5 % відповідно¹³. Зрозуміло, що переважною мірою така трансформація ставлення до влади пов'язана із ефективним спротивом агресії країни, яка багаторазово перевищує Україну і за чисельністю живої сили, і за технікою. Але водночас це віддзеркалює й здатність та готовність українців об'єднуватися перед лицем спільної загрози.

Чи можна і чи варто малювати сучасну соціально-політичну картину виключно рожевою фарбою? Безперечно, ні.

По-перше, тому що не варто переоцінювати тривалість сучасних змін – після Перемоги знову відновляться різні, в т.ч. й політичні, чвари. Ймовірно, почнеться пошук винних, особливо серед воєнно-політичного керівництва, з'ясування місця його перебування під час особливо напружених бойових дій, причому не матиме принципового значення можливість участі в них конкретної людини. Тобто притуплення суспільних розколів, притаманних Україні в минулому, може змінитися певним посиленням нових.

По-друге, запровадження нових – і вимушено дієвих – стимулів практично неминучих змін територіальної організації економіки й системи розселення провокуватиме непорозуміння між громадами та цілими областями.

По-третьє, перехід до відкритого суспільства спричинить доступ до українських ринків як потужних корпорацій, так і іммігрантів – з одного боку, і масштабний виїзд українців на навчання та роботу за кордон – з іншого, до чого наразі не готові ані влада, ані суспільство.

По-четверте, подолання корупції, що стане необхідною умовою економічної допомоги, супроводжуватиметься спротивом тих верств (до слова, дуже впливових), які миттєво втраять звичні преференції.

Уникнення зазначених небезпек потребуватиме нового суспільного договору, зокрема тісної взаємодії й порозуміння влади з населенням, активної позиції громадянського суспільства, суспільної зрілості, що дасть змогу робити електоральний вибір на непопулярних засадах. Але історія вкотре дає нам шанс – шанс вистояти і розбудувати потужну ефективну демократичну країну. За цей шанс уже сплачено тисячами життів, і рахунок ще не закритий. Тож необхідно його використати.

Так, безперечно, сьогоденне єднання – це єднання «проти», а не «за», і його ідеєю є виключно опір ворогові, але водночас воно дає підстави для поки що дуже обережного оптимізму і віри в становлення сучасної політичної нації, об'єднаної приналежністю до України. ■

¹¹ Atlas of Ukrainians in the United States. Demographic and Socio-economic Characteristics / Oleh Wolowyna. Shevchenko Scientific Society, Inc. New York, 2019.

¹² https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_dynamics_of_ukraine_s_government_assessment_cati_2000_052022.pdf

¹³ https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_dynamics_of_ukraine_s_government_assessment_cati_2000_052022.pdf